

Nyugati, Keleti

részlet

Odessza, 1975–76

Zsilipelés

Az épületek romszerű állapota miatt eszembe sem jut, hogy egy valaha működő városban járok, és a széles, most zöld vaskapukkal lezárt mocskos kapualjakon egykor lovas kocsik hajtottak be, és a kis oldalajtó mögött egykor a portás ülhetett. Most egy ilyen fülkéből nyílik a kivándorlási engedély első fázisát intéző hivatal. Estétől kell foglalni a helyet a sorban, ott aludni az aszfalton, vagy megfizetni valakit, hogy helyettesítsen, mondják. Elveszetten toporgunk, közelebb óvakodunk, szimatoljuk a helyzetet, hol is nyílhat egy kiskapu. Mert kiskapu Odesszában mindig van, ebben is hasonlít Pestre. Végül félrehív egy sovány férfi, és a fülembé súgja, hogy ad nekünk reggelre egy sorszámot, három rubel. Sok, de így elég volt hajnalban odamenni. Bent zsilipeléssel jutunk előre, részletesen kikérdeznek minden előszobában, amelyek mögött újabb előszobák nyílnak. Az utolsó előszobában kiderül, hogy két igazolást kell még hozni. Egyet arról, hogy a kiutazó az egyetem elvégzésekor nem köteles bevonulni katonai szolgálatra, egy másikat arról, hogy felmentik a „szétosztás” (raszpregyelenyije) alól, nem kell letanítania a félvezető fizikusi egyetemi diploma megszerzése után kötelező öt évet a kijelölt helyen, jellemzően egy falusi iskolában. Mindkettő megszerzésére jó esélyünk van, mert férjem *szerecsére* tébécés. (Harmsz jut eszembe: „Szerecsére az egyik padról leesett egy gyerek és mindkét oldalt összetörte az állkapcsát, ez elterelte figyelmünket a vitánkról, azután mindenki szépen hazament.”) Indulunk és belevágunk az igazolások beszerzésébe.

Miután abban a bizonyos kapualjban leírtuk az új teendők listáját, dokumentumvadászatra indultunk. Estére megtudtuk az egyetem honvédelmi tanszékén, hogy a katonaság alóli felmentéshez be kell nyújtani az egészségügyi igazolást a tébécéről a tüdőgondozóból, az egyetemi kötelező tanítás alól történő felmentés igazolásához viszont, amelyhez ugyanezt szintén be kell nyújtani, mindezen felül szükséges még egy papír a kivándorlási hivataltól, hogy beadtuk a kivándorlási kérelmet. Indulnánk vissza a kapualjba, újabb sorszámért, de lassan eljut a tudatunkig, hogy a fentiekhez három helyen kellene egy időben lennünk, úgy-hogy mélyen elgondolkodunk, mi is a helyes sorrend. (Újra Harmszot alkalmazhattuk volna, ha akkor már ismerjük – „vajon a hatos után mi következik előbb, a hét vagy a nyolc?”)

Végül új sorszámot váltottunk a kapualjban másnap hajnalra, amikor is megjelentünk, végigarszoltunk az előszobákon, és kértünk egy igazolást arról, hogy kivándorlási kérelmet szándékozunk beadni. Sajnos ilyen formanyomtatvány nincsen, mondták. Írunk tehát egy kérvényt, hogy igazolások beszerzésének szándékával folyamodunk egy ilyen igazolásért, majd hazamentünk, vagyis a kollégiumba, hogy három hét múlva érdeklődjünk, hogy kérhetünk-e egy újabb sorszámot.

Feketezés

Ha utaztunk, annak a költségeit elő is kellett teremteni. A mindennapi élethez sem volt elég kettőnk ösztöndíja, ezért bekapcsolódtunk az akkoriban tekintélyes tételekben folytatott feketekereskedelmi láncolatba. A szovjet–magyar relációból hazafelé irányuló áruforgalom egyáltalán nem érdekelt bennünket, csak a fordított, a kevés forintból sok rubel viszonylat. Így soha nem hoztunk haza búvárszivattyút, csak egy Akkord lemezjátszót, és hozzá rohadt súlyos bakelitlemezeket, magunknak. A jogdíj nélkül kiadott klasszikusokat világklasszisok előadásában fillérekért árulták. Soha annyi reneszánsz lantost és olasz barokk zenét nem hallgattam, mint abban az évben, amikor a kollégiumi betegség-bezártágban ők lettek fő vigaszom, és haza is jöttek velem.

Kereskedelmi tevékenységünket könnyen szállítható szűk, ámde megbízható áruválasztékre alapoztam: Amo szappan, férfiingek, márkajelzéses műanyag szatyor. Utóbbi egyenesen gazdasági csodát jelentett, mert a nulla forintos befektetéssel, csupán a nagyban kereskedő magyaroktól összeköttetések révén beszerzett reklámzacskókért három rubelt fizettek kint. Egyebekben a mi váltási árfolyamunkon a haszon általában tízszeresére jött ki. A megmaradt, elnyúlhatetlen, egyszínű, vasalásmentes férfiingekben még hosszú évekig járt férjem és apám is. A 2007-es lakásfelújításnál is találtam gondosan, mert csupán lazán összetekert, ezek szerint valóban soha le nem bomló Marlboro, Pall Mall és Stuyvesant feliratos műanyag reklámszatyrokat. Lajcsitól kaptuk, aki nagy lábon élt, diplomataútlevéllal utazott, gyönyörű orosz feleségétől volt egy kislánya is, de szinte soha nem élt velük együtt.

Lajcsi teljesen más világban élt, üzletiben vagy diplomáciaiban, nem volt világos. Láthatólag nem dolgozott semmit, csak utazgatott ide-oda orosz és magyar lokációk között, de lényegében farcovcsik minőségben ügködött. Szerintem még jó húsz évig nem ismertem erre a megfelelő magyar szót, ami az odeszszai zsargonban feketéző viszonteladót jelentett. Bárki hiánycikket vagy divatos, főleg külföldi holmit keresett, magától értetődő módon viszont és viszont eladva, kézen-közön és kéz alatt szerezte be. Ruha, ital, kütyü, divatcikk, ékszer, betiltott könyv és friss lemez szerepelt a legkurrensebb áruk listáján.

Amikor Lajcsi megtudta, hogy még soha nem jártam éjszakai bárban, már Pesten elvitt a Maxim bárba, az EMKE szálloda aljába. Gyakran jártam arrafelé, de az utca másik oldalán, a Gorkij moziba, ahol főleg szovjet filmeket játszottak. Megnéztem, mi lett a helyén: ma a Jehova Tanúinak imaterme – nem is olyan nehéz összekapcsolni a kettőt. A stringbugyis táncosnők egészen másképpen,

mint Lajcsit és a férfiakat, de szórakoztattak, úgy éreztem magam, mint valami féle állatkertben. Roppantul élveztem, hogy (így képzeltem) egy alvilági bűnös helyen voveurködhetek. Leesett az állam, mik is történnek az én városomban, két lépésre a villamosvonalától, ahol nem is olyan régen szorgalmasan bumliztam a gimnáziumba, és ugyanabban a háztömbben, ahol ifjú zsidó zsenik verseltek és tárgyalták meg Martin Buber és Franz Rosenzweig írásait. Lajcsi az elmaradhatatlan rózsaszín ingben és zöld nyakkendőben éjjel gálánsan hazavitt taxival. Üzleti kapcsolatunkat nem zavarta meg, hogy végtelenül szánalmasnak láttam, és úgy tanulmányoztam, mint egy gombostűre szúrt tetszetős, de alapjában féregszerű lepkét. Egyszer tanúja voltam, hogyan alázta meg a felesége, és attól kezdve tiszta szívvel képes voltam sajnálni is.

Az eladandó áru hírét ismerősök adták szájról szájra, de ez a lánc meg-megszakadt, így a moszkvai utazás előtt kikényszerültünk a tolcokra, ami helyi ukrános elnevezéssel a feketepiac (orosz zsargonban tolcucska). Messze is volt, hideg is volt, tiltott is volt, nem hasonlított a gyerekkoromban megismert kedélyes Ecsereire, ahová anyámmal ki-kijártunk nem is annyira beszerezni, mint szórakozni. Mint a térképről ma kiderül, az odesszai Ipar utca és Kémia utca kietlen kereszteződése pár saroknyira, bár messzi saroknyira esett a zsidó temetőtől, de ez akkor nem állt össze. Bódékat vagy asztalokat egyáltalán nem lehetett látni a külvárosi placcon (nem úgy, ahogy negyven év múlva a moszkvain, ahol már üzletsorokban árultak mindent). A tolcok a szó jelentéséhez híven valóban lökdösődős tömeg formájában tárult elém, egy csomó varjúszerű ember dugdosta szürke és fekete kabátja alatt, amit el akart adni, senki nem merte letenni portékáját az agyondöngölt, éppen kicsit sáros földre, különösen nem a könyvárusok, akik pedig érdekelték volna. A kockázat a milícia berepülése és az üzleti csalás között oszlott meg. Utóbbi egyszerű cselének lényege abban állt, hogy a vevő átveszi az árut, de nem fizet. Mindkettő ellen azzal védekeztünk, hogy egyszerre csak egy inget, vagy szappant, vagy zacskót mutattunk vagy adtunk át. Kínosan feszengetem, mert a sok szerencsétlen szegény és a még több dörzsölt kereskedő közül erősen kilógtunk. Csöppet sem élveztem a helyzetet, ahogy kilátogató honfi- és egyetemtársaim tették, akik pár hétre érkeztek csak, és turistaként szagoltak ki. Engem az is nyomasztott, hogy a többség ide nem azért jött, hogy valami érdekeset vegyen, hanem hogy mindazt megtalálja, ami hiányzott az élethez az üzletekből. Fél óra elteltével áldásként érkezett egy pasas, aki némi alku után árengedménnyel minden inget megvett tőlünk, ami pedig megmaradt, azzal eltakarodtunk melegedni.

Szirok Szergej. Krím, 1976

A Túró Rudi szinte hungarikum, a tömegével külföldre kényszerült magyar fiatalok számára a haza jelképe lett. Valójában szovjet találmány. Ízesített túró csokiban.

Amikor a kolerakaranténból kikerülve lábadoztam, tavasszal már nem akartam kihagyni a Krímbe, a görög nevű Feodoszijába szervezett egyetemi tanulmányi kirándulást. Ez a városka valaha, még a szovjet idők előtt jeles irodalmi

központ volt, a különc költő, Makszimilian Volosin vett ott egy birtokot a közeli tatár nevű Koktebelben és nagy házában hetekig vendégül látta író társait.

A prekolera időkben, már az első 1973-as egyetemi csoportos utazásom alatt megjártam még a csodás Jaltát, benne a Csehov-múzeummal. Pedig hancúrozás miatt kialvatlanul indultam, és a hajóúton odafelé elkapott a tengeribetegség, így félholtan érkeztem. Annál jobban elvarázsolt a már nem imbolygó város és a novemberben is lágy levegő. Most is csábított a Krím irodalmi levegője.

Szépen indult minden. A szimferopoli reptérről, bármily abszurd, két és fél órás trolibuszút vezetett át a hegyeken a tengerparti Alustába. A troli a hágón megállt, hogy élvezhessük a félsziget legmagasabb pontját. A Krím-félsziget délkeleti negyedét elfoglaló hegység hangulatát, a tengernél meredeken vízbe zuhanó sziklás partot, a fensík mediterrán erdeit és zöldjét, fentről a végtelen víz látványát jó húsz évvel később viszontláttam Nabokov nosztalgikus soraiban, innen emigrált 1919-ben. A *Tündöklést* harminc évvel később fordítom majd le. „az a bizonyos éj, a meleg krími éj, a holdfényben a ciprusoknak a mézsfehér és kísérteties tatár házfalakon kirajzolódó kékes feketéje... a ciprusok, az eksztázisba emelő ég, ezüstösen csillogó pikkelyeivel a csodálatos kék tenger”. Kerge Krímnek is nevezte. Nyilván tarka történelmére gondolt, nem sejtve, mi jön még a 32 ezer éves ősember, a görögök, rómaiak, szkíták, hunok, gótok, kazárok, mongolok, velenceiek, bizánciak, szlávok, tatárok, törökök, ukrán kozákok, oroszok és náci németek után a szovjet, ukrán, majd orosz fennhatóság alatt.

Ami a többiek ettek, nekem veszélyesnek tűnt, a kirándulás első napján inkább minden étkezésnél kétszersültet majszoltam. Végül este vakmerően vásároltam magamnak reggelire két darab szirok nevű terméket, ami egy csokoládéval bevont édes túrókocka, vaj nagyságú fóliázott csomagban (szirok v sokolagye). Mondanom sem kell, Odesszában ilyen nem volt, mert a város a harmadik ellátási övezetbe tartozott, és annak választékába a Túró Rudi – ami szabad fordításban talán lehetne Szirok Szergej – nem tartozott bele, úgy látszik. Amikor naivan megkérdeztem, vajon miért a harmadik (legrosszabb) ellátási övezetbe tartozik a város, azt felelték, hogy mert a lakosság kétharmada zsidó. És melyik az első övezet? A fővárosok, a zárt városok, a Baltikum... És mi harmadik övezet még? Az északi vidékek, távolkeleti központok, például Kolima (a lágervidékek). Nem hangzott túl biztatóan.

Hivatalosan azonban nem egészen így volt. Az övezetek az árakra vonatkoztak, nem az ellátásra, és a harmadikban volt a legdrágább minden, körülbelül tizedével drágább ugyanaz az áru. És még egy csavar, hiszen a bonyolultság és átláthatatlanság a szovjetrendszer veleje: a harmadik övezetben helyenként viszont kárpótlásul magasabb fizetéseket adtak, éppen plusz egytizednyi úgynevezett északi pótlékot, következésképpen a második övezet lett a legdrágább és legmostohábban ellátott. Ezzel sincs vége a szisztéma titkainak: egyes árukat csak egy övezetben árultak, például habzó bort csak a második övezetben. A takarékos élethez mindent más és más övezetben kellett beszerezni, ami természetesen elősegítette a testvéri összefogást a távoli vidékek között, a kölcsönösen jövődélmező barátkozást.

Szóval a szirokokat gondos háziasszonyként éjszakára a kinti ablakpárkányra, hűvösre helyeztem, és a tavaszi madáracsicsérgésben elaludtam a kollégiumi

priccsen. Reggel boldogan nyúltam az édes reggeli után, de mindkettő barbár módon felszagatott csomagolásban hevert a párkányon, és jócskán hiányzott belőlük. El nem tudtam képzelni, ki dézsmálhatta meg, csak nem lop valaki a szobatársaim közül? Nem túl hamar, de rájöttem, hogy a csicsergő madarak tekintették saját reggelijüknek. Komoly kétségek között vergődtem, megegyem-e a maradékot, és nyilván megettem, mert estére már görcsökben fetrengtem. Na igen, Mr. Laktóz ördögi cselvetései... Másnap délelőtt visszareptettek Odesszába, ápolásra.

Soha nem láttam meg Volosin legendás házát, aki 1917 novemberében is ott dekkolt, és a nagy petrográdi felfordulás hírére 2022-re is nagyon érvényes verset írt, *Béke* címmel. Éppen a pályaudvari hetek után került a kezembe, az orosz irodalom nagy átértékelési hullámában, és visszhangzott bennem az apokaliptikus önvád. Kábé így hangzik, nem versformában.

Oroszországnak vége... Végül
Szétgajdoltuk, szétfecsegtük,
Szétszotyoláztuk, szétittuk, szétköpdöstük,
Beszenyeztük a mocskos tereken,

Kiárúsítottuk az utcán, kinek kell
föld, pár köztársaság, némi szabadság
vagy polgári jogok? És a nép maga vonszolta ki
a hazát a rothadó szemétdombra, akár egy dögöt.

Ó Uram, szaggass szét, szórj szét bennünket,
Küldj ránk lángokat, fekélyeket, korbácsokat,
Nyugatról germánokat, Keletről mongolokat.

Vess szolgaságba újra és mindörökre,
hogy alázatosan és mélyen megváltsuk
Júdás bűneit még az Utolsó ítélet előtt.

Apokalipszis, a nyugat és kelet között vergődő, sőt pusztuló ország vallásos fohászkodása... Sajnos, Volosin előtte és utána is azt hitte, hogy Oroszország nagy, szent, kivételes és messiás szerepű, és ennek jegyében rögtön tisztséget is vállalt a bolsevik kulturális életben. Elpanaszkodtam ezt orosz kollégánomnak is, de nem volt vevő a kételyeimre. „Nagyon szépen rajzolt” – válaszolta diplomatikusan.

Limán. Iljicsovszk

Odessza környéke, a Fekete-tenger északi partja tele van limánokkal, amelyekről eladdig azt sem tudtam, eszik vagy isszák. Törökül sokáig Hodzsza-bej néven jelelték Odesszát (ezt Zsabotyinszkijtől tudom, az *Öten* című regényből, 1903, magyarul nincsen meg), és ez meg is maradt a Hadzsibej limán nevében. Ezek a szárazföldre mélyen benyúló sekély, és ezért langyos vizű folyótorkolatok idővel

tengeröblökké alakultak, sőt a tengertől elzáródva hosszúkás tavakká. Ideális strandok, sokan gyógyfürdőzésre használták. Limánra utazni oroszul egyet jelentett a gyógyító, gondtalanul tespedő nyaralással, ott ugyanis semmi más nincsen, csak homok, nap és víz. Már Oszip Rabinovics 1859-es műve kigúnyolja a limán gyógyerejét. A postakocsi egyik utasa „álomkórban szenved, néha hat álló napig alszik egyfolytában és ezért megy Odesszába, az ottani limánokon keres gyógyulást. Sem önök, kedves olvasóim, sem én eddig nem tudtuk, hogy a limánban fürdés jót tesz álomkór esetén. Arról már hallottam, hogy a limán segít görvélykór esetén, mégpedig úgy, hogy a limánt messze el kell kerülni”.

Kör ide vagy oda, fürdőzésre gondolni sem merem a tengerpart szennyezettsége miatt, amit táblák is jeleztek.

Egy hatalmas limánra épült Iljicsovszk, ahol barátunk, Bogus/Bohus lakott, és egyre unszolt bennünket, hogy látogassuk meg. A város korántsem keltette pihenésre kitalált település benyomását, sőt, egy óriási lakótelepnek tűnt, vagy alvóvárosnak. Bohus, akiben szemernyi szovjet lelkesedést sem fedeztem fel soha, most dagadó kebellet mutatott körbe: ez aztán egy modern ipari központ. Iljicsovszk partjait gigantikus, óriásdaruk tucatjaitól rozsdásan nyekergő teherkikötő uralta. Amikor csalódottan szóvá tettem, hogy alig látom a tengert, Bohus elvitt egy olyan homokos nyúlványra, ahonnan a kikötő messziről és szemből látszott. Ez a szélfúttá senki földje nem véletlenül volt olyan, mintha egy neorealista filmből került volna elő, mert fontos beszélgetésre került itt sor. Bohus bevallotta, hogy származása saját maga számára is kideríthetetlennek bizonyult. Erős járomcsontja arra az erős mongol-tatár (nevezzük így) beütésre utalt, amely elől kevés nő menekülhetett el a szláv sztyeppéken a középkori hordák átvonulásakor. Két méter magas volt, ezért kissé hajlott hátú, de széles vállú, barna bőrű. Hosszú haját és szakállat viselt, mint minden lázadó akkoriban. Bohus szeméjijébe (ahol a szovjet időkben kötelezően feltüntették a nemzetiségi származást) azt jegyezték be, „moldovan”, vagyis moldovai-moldáviai román. Helyesebben azt jegyeztette be a család, vallotta meg Bohus, tiltakozásul, hogy ne legyenek oroszok. Próbálták ugyan magukat még zsidónak és ukránnak is vallani, ellenzékiségből, de azt nem sikerült bizonyítaniuk.

Da capo al fine. Odessza, 1989

Amikor 1976 után legközelebb visszatértem Odesszába, túl öt év gimnáziumi tanárságon, egy év újságíróskodáson és két gyerekszülésen, ismét meglátogattam Bohust Iljicsovszkban. 1989-ben már volt lakásuk, a négy szobában békétlenül elfért mind a négy testvér családotul és öregedő szüleik is. Igen, gondoltam, így férünk majd mi is el, ha gyerekeim majdan megházasodnak, mert a magyar lakáshelyzet és tanárfizetés sem volt sokkal rózsásabb a rendszerváltás előestéjén. Igaz, amikor saját lakásunkba először beléptünk, első gondolatom mégsem ez volt, hanem az, hogy a lakást közepén kettészelő hosszú előszoba az egyetlen ablaktalan helyiség, ahová be lehet húzódni, ha az utcán lőnek.

1989-ben tizenhárom év kihagyás után először utaztam a Szovjetunióba, ráadásul életem első külföldi konferenciájára, hiszen addig a gyerekek miatt nem

tudtam mozdulni. Akkor senki sem figyelt arra, hogy hozzávetőleg tíz év esik ki a nők karrierjéből. Mostanra annyira változott, hogy már beszélnek róla.

Odessza újra minden tekintetben tanulságosnak bizonyult. A konferencián egy neves moszkvai kutató a fülem hallatára előadta azt a szerintem fantasztikus koncepciómat, amelyről magam nyomtam kezébe nagy büszkén saját cikemet pár hónappal korábban, amikor vendégelőadónak hívtuk meg Budapestre. Akkor kezdtek lassan szabadabban utazgatni a szovjet kollégák, és mi lelkesen segítettünk nekik ebben. Szólásra emelkedtem, összefoglaltam cikemet és felmutattam a cikk nálam lévő különlenyomatát. Kellemetlen feszengéssel lezárták a megvitátást. Aztán egy fiatal kutatóval sétálgattam, elmeséltem neki magyar nyelvű Babel-könyvem további tételeit, és nagyon biztattam. Nos, tőle sem állt távol a plágium, sőt, pár éven belül kiderült, hogy megátalkodott antiszemita és vadorosz nacionalista. Egy harmadik hasonszórú kollégával a konferencia után, a többi előadást mellőzve ki is adták ők hármascskán saját kötetüket, kikiáltva azt „az első Babel-monográfiának”, mintha bizony nem született volna legalább húsz már korábban Nyugaton. Ezt csak azért mesélem, mert sem az orosz szakmai bezárkózást, sem az idegen tollakkal ékeskedést nem tudták levetkőzni mind a mai napig a szakmai közkatonák, sőt most fog csak ez igazán visszatérni, a bojkott ilyen és olyan változatainak következményeként. Hiszen ismét gyanús, és ezért veszélyes minden, ami külföldi, az ukránok és oroszok pedig kölcsönösen nem hivatkozhatnak egymásra. A tudományos mutatókhoz viszont nyakra-főre egymást fogják idézgetni az oroszok belterjesen.

Egy helyi kolléga meghívott széder estre. Amikor megérkeztem, szegényes teríték volt az asztalon négy borospohárral és pár szendviccse. Én, a nem zsidó, főleg egyre mélyülő Iszaak Babel-tanulmányaim miatt már kezdetleges tájékozottsággal rendelkeztem arról, hogy a kovászos-élesztős kenyérnek semmi keresnivalója egy széder asztalon. Nem szóltam, hiszen senki nem volt vallásos, de a bornál azért megjegyeztem, hogy szokás Illés prófétának kitenni még egy poharat, és majd az ajtót is ki kell nyitni, hátha eljön Illés. Hálásan vették az új információt, készséggel, sőt lelkesen hoztak még egy poharat, beszélgettünk, iszogattunk, majd, amikor már minden üvegnek nyakára hágtunk, házigazdánk felkapta Illés próféta poharát, és kihörpölte azt is. Nem csoda, ha Illés nem jött el aznap, hiszen az üres pohárra már nem is volt értelme az ajtót sem kinyitni.

Az áprilisi konferencia alatt még lakatlan tengerparti üdülőkben szállásoltak el bennünket. Lelkesen villamosoztam a szállásra kedvenc tengerparti villamosvonalamon. Lehűtött a süvítő tavaszi szél, de még jobban az, hogy a fűtés már nem működött. Az ebédlő sem. Se vacsora, se reggeli, a strandközeli üzletek még zárva. De legalább nyílt egy kis kilátás a tengerre.

A helyi viszonyokra felkészülten érkeztem, néhány csomag keksszel, teljes tisztító és pipere felszereléssel, magyar újságpapírral a koszos polcok letakarására, tiszta lepedővel, szagos szappannal a bogarak ellen. Az első fagyos reggelen arra ébredtem, hogy éktelenül fáj a fülem, és a szobában feketén nyüzsögnek a hangyák. Egy pillanatra még meg is örültem, hogy nem svábbogarak, de amikor felöltözés előtt hosszan ki kellett rázogatom és söpörgetnem a hangyákat minden ruhából és kifúrt csomagolású kekszéből, már borúsabban láttam a helyzetet. Éppen ezért este kifeszítettem a szintén mindig velem utazó szárítókötelet a

szekrény zsanérja és az ablak közé, kettészelve a szobát, arra aggattam föl sorban minden ruhámat, azzal (fülelen egy zoknival) nyugovóra tértem. Reggel a háttamra fordulva ébredtem, nyitogattam a szememet. A látvány lenyűgözött. A szárítókötélen sűrű, fekete sorokban, alul-felül és kétoldalt is hangyalégiók vonultak. Da capo al fine.

Mindez nem jutott volna eszembe, ha nemrég meg nem kérdezik a hallásvizsgálaton, nem volt-e valaha súlyos fülgyulladásom, mert kezdek süketülni. Nem, feleltem, furcsa, mert nem volt soha, bár minden influenza elején éktelenül fáj. Ha nem kezdek bele Bohus identitástörténetébe, nem fűzik fel magukat egymásra az emlékek, mint a hangyák, akkor nem jut eszembe, hogy a tavaszi tengeri szél, közvetve Odessza még a fületem is elintézte.

Az már egy másik történet lesz, miért következett ezután újabb tizenhat év kihagyás, mire újra átléptem az akkor már nem szovjet, hanem orosz határt. Iszaak Babel hamarosan összehozott nekem egy második házasságot is, és férjemmel szolidárisan személyes bojkottot tartottam. Hosszú volt az a bűnlajstrom, ami miatt haláláig nem látogatott vissza Moszkvába, miután 1974-ben emigrált.

Temető Odesszában

Zsinagógát kezdettől kerestem, de nem találtam. Mivel Prágában jártam már, annak ismeretében zsidó temetőt is kerestem. Ilyesmit az akkori várostérképek nem jelöltek. Zavaros fogalmain és gyér ismereteim is akadályoztak a felderítésben.

A szálloda ablakából látott épülethez hasonlóan megcsodáltam bár, de nem ismertem fel egy zárt, komor szürke neogót épületben az egykori Brodi zsinagógát. Levéltárnak használták, és mindig zárva állt. Nem is hallottam akkor még az oroszországi asszimiláló zsidóság eme hírneves intézményéről. Itt került először nem középre, hanem a keresztény oltár mintájára falhoz a bima, a tóraolvasó emelvény, ahogy nálunk a Dohány utcában. Egyedül itt énekeltek zenei előképzettségű kántorok, méghozzá az orosz birodalom egyetlen zsinagógai orgonájának kíséretére. Még amikor jóval később olvastam róla, akkor sem tudtam az épülettel azonosítani. Ez volt jellemző az egész rohadt tiltott és cenzúrázott múltban kapirgálásban, semmi nem állt össze a véletlenül és elszórtan felbukkanó tényforgácsokból.

A Második zsidó temetőt szóbeszéd alapján sikerült lokalizálni. Hol lett volna az első, a régebbi, akkor nem sikerült kideríteni. Pedig a Hadzsibej limánnál már Odessza alapítása, 1794 előtt is laktak és temetkeztek zsidók, akik a krónikák emlékezete szerint évszázadok óta jártak erre kereskedelmi útvonalakon, a görög időktől kezdve.

A régi városhatárnál, a mostani pályaudvarnál az 1930-as években számoltak fel a bolsevikok egy régi temetőt, alighanem az Elsőt. A vele szomszédos keresztény és muzulmán temetővel együtt. Ott, a már akkor is használaton kívüli temetőben hantolták el az 1905-ös pogrom során széthasogatott és meggyalázott Tóra-tekerceket is. A harmincas években még „csak” széthányt és kirabolt sírok maradványait a források szerint a „helyi kollaboráns nacionál-fasiszták” (ukrá-

nok) rombolták le és szántották be a második világháború alatt. A régi temető helyén ma stadion áll. Amikor az 1990-es években uszodát is építettek mellé, a gödörből konténerekkel szállították el a csontokat. Négy sárga oszlop maradt meg a régi temetőből, két ház közé szorított szárnalmas kis sárga falba építve.

Kivillamosoztunk hát 1976-ban a külvárosba a Második zsidó temetőhöz, de nem lehetett bejutni. Megcsodáltuk monumentális falait, vagyis annak romjait. Világos, hogy azokon ugyan nem üldögélhetett Arje-Lejbe, aki Iszaak Babelnak regélt a hősi közelmúltról. A novellából kiindulva biztosan kell legyen annak a falnak alacsonyabb része is, gondoltam. Ahogy körbejártuk, az egyik sarkon valóban felfedeztünk egy elég ingatag, sőt romos részt. Igaz, arra villamos is járt, túl sok kíváncsi szemet szállítva oda. Tanakodtunk, hogy este vagy hajnalban próbáljunk behatolni. Végül este mentünk. A gyéren pislákoló utcai fényben csak a szélső sírsorok mentén lopakodhattunk. Óriási csalódással néztem a rácsketrecekbe zárt modern, egyhangú obeliszkoszlopos síremlékeket és kriptákat, semmiben sem különbözött az orosz temetőktől, és semmiben sem hasonlított a prágaihoz. Néhány egymás melletti síron egyforma vastag, alacsony, íves tetejű, kicsit gúla formájú tömbök sorakoztak.

Most néztem utána, hogy éppen lerombolása előtt láthattam a bezárt temetőt, 1978-ban már a földdel volt egyenlő. Valóban itt volt eltemetve Babel apja, és későbbi könyvemnek (*Örvényben*) nem is egy orosz-zsidó író hőse, és az 1905-ös nagy pogrom áldozatai is. Ma már a Harmadik zsidó temetőbe hordják halottaikat az odesszai zsidók, ha ugyan maradtak még ott ilyenek. A pogrom áldozatainak megsemmisített sírjait egy emlékmű helyettesíti. A Második temető helyén csak park lett, ezek szerint csak lerombolni volt sürgős és lényeges.

De még a rombolás sem olyan egyszerű. A monumentális falat, amely (mint olvasom), a jeruzsálemi Siratófalat másolta, a lebontás után részben vissza kellett építeni. Kiderült ugyanis, hogy egyik kapuja egy francia kommunista asszony mártírhalálának színhelyeként méltó arra, hogy a szovjet emlékezetben megmaradjon. Marie és társai 1919-ben a helyi francia intervenciósök körében olyan sikeres propagandát végeztek, hogy azok nem voltak hajlandók többé a szovjet-oroszok ellen harcolni. A franciák tábornoka a temető falánál éjjel, titokban végeztette ki az agitátorcsapatot, öt zsidó férfit és hat nőt. Közülük csak az egyetlen francia Marie kapott emléktáblát, és az ő emlékművének – a szovjet abszurd jegyében – visszaépítették a két kapu közül az egyiket. A rabbisíroknak bizonyult íves tetejű gúlákat pedig átvitték a Harmadik, mára egyetlen odesszai temetőbe.

Szóval amit láttam, arról nem tudtam, micsoda, és amit látnom kellett volna, nem láthattam.

Az út

A hazaköltözésnél (férjem számára a Magyarországra telepedésnél) a vonatban nyolc „helyünk” volt, ahogy orosz vasútnyelven mondják a csomagokat. Két bőrönd, két kartondoboz, két hátizsák, a hallatlanul korszerűnek hitt és hallatlanul súlyos Akkord sztereó lemezjátszó és egy óriási és jó mély, kétfülű műanyag lávór, amelyben egész évben mostunk és mosakodtunk is, most pedig, ha már

egyszer volt két füle, szállításra használtuk fel. Mindez két kézben nem fért el, sőt kétszer két kézben sem. Márpedig egy szovjet utcán vagy pályaudvaron egy törött bögrét sem lehetett őrizetlenül hagyni, mindent szemmel kellett tartani. Ezért kidolgoztuk a sok csomaggal haladás két személyre, négy kézre szabott logisztikáját. Elindul egy személy két csomaggal vagy egy nehéz csomaggal, és körülbelül húsz méter után le teszi, megfordul. Elindul visszafelé. Vele azonos időpillanatban elindul a másik személy a már lerakott csomag felé, azt szemmel tartja. Eközben értelemszerűen a visszafelé elindult személy szemmel tartja a hátra maradt csomagokat. Amikor odaér, meggyőződik róla, hogy a másik is odaért az elől lévő csomagokhoz, majd felvesz újabb két csomagot, és újra elindulnak szemben egymással, szemmel tartva, stb. Ezzel a módszerrel tetszőleges távolságot lehet megtenni, és a visszaséta akár pihenőnek is felfogható. Ezt alkalmaztuk a Lvovi átszálláskor is. Lvovban (ma Lviv) tudatosítottam magamban, megkönnyebbülten, hogy nem egyhamar fogom megtenni ezt a bejáratott útvonalat, amelyet 1973 novembere és 1976 júliusa között legalább két tucatszor megjártam, nem kevés kalanddal.

A kupéban minden tárgynak kifundált dugihely jutott, ellenőrzés és vasúti tolvajok esetére. Már gyakorlottan csomagoltam be az egy rubelért bérelt két rongyos lepedő egyikébe a durva gyapjútakarót úgy, hogy ne érjen a bőrhöz. Rutinosan foglaltam el az egyetlen pózt, amelyben képes voltam aludni a polcon.

Az orosz-szovjet vonatkozás semmihez sem hasonlítható tapasztalat akkor is, ha nem napokig vagy hetekig tart, mint a Távol-Keletre tartó vonalakon. A kétszer félnapos út is túlélőösztönöket fejleszt ki. Beszálláskor vadászkutyaként élesített érzékekkel méri föl az ember az utitársait és a körülményeket. A szaglását azonban felejtse el – különben a hetekig mosatlan zokni és a húszévente cserélt cipő szaga kiüti. Mindenki potenciális provokátor, besúgó és tolvaj. Vagy negédes végtelenített fecsegő. Vagy fröcsögő antiszemita. Soha ne beszélj senkinek az inged mandzsettájába varrott vagy vécépapírba csavart papírpénzről. Soha a borítójától megfosztott vagy hamisan moszkvai kiadásnak feltüntetett nyugati könyvekről, különösen ne a Bibliáról.

Mindössze egyszer bíztam meg valakiben, és hagytam őrzése alatt a Lvovi pályaudvaron a bőrdömet, hogy a közel háromórás átszállási várakozás alatt végre megnézzem kicsit a kora reggel ébredező várost. Maga a pályaudvar, ahol a nemzetközi vonat azért persze külső vágányra érkezett, otthonosan hasonlított a Keletre. Fogalmam sem volt róla, hogy már 110 évvel korábban kiépítették a vasútvonalat innen Csernovicba, ahol valaha őseim éltek. Alig tudtam valamit az őseimről, és nem is érdekelték. Foghíjasra cenzúrázott tankönyveink és félrecsúszott történelemóráink után fel sem merült bennem, hogy ez itt maga Lemberg. És körötte Halics és egy közös Monarchia-béli múlt, a múltunk. És hogy lengyel terület maradt 1917 után. Csak nekiindultam ártatlanul és tudatlanul a szinte néptelen, széles utcának, ahol egy vedlett állapotban vegetáló, de csodálkozásomra még Odesszánál is európaibb utca vitt a város felé. Végül elértem egy romos, sötétbarna vagy tán valaha sötétbordó neogótikus templomhoz, amelynek bedeszkázott ajtaján nagy felirat díszelgett: Hűtőszekrények (Hologyilnyiki).

Bár nem tudtam, miért, de rossz érzés fogott el, úgy éreztem, fölösleges folytatni a sétát. A csomagom sorsa is nyugtalanított. Visszasétáltam.

A vedlett barna hűtőgépraktár valaha lengyel katolikusoknak épült, ma görög templom, és mögötte állították fel röpke harminc év múlva Sztepan Bandéra ukrán nacionalista óriási szobrát egy diadalívszerű képződménnyel a háttérben. Csaknem tíz nemzetiség véres és dicső múltja tarkítja és terheli a várost: német, lengyel, ukrán, orosz, magyar, örmény, görög... Az ezredfordulón egy énekes tiltakozott egy kávézóban a hangos orosz nyelvű popzene ellen, és agyonverték.

Bandéra nevét soha nem hallottam az odesszai évek alatt, csak azt, hogy banderisták, bandérovczi. A kor szokásai szerint nem kérdeztem rá, mi is az, mert suttogva vagy titokra utaló cinkos arccal ejtették ki. A helyzetekből kiderült, hogy ez valami mozgalom, talán az is, hogy ukrán szovjetellenes nacionalistáké, akik a nyugati határ menti sötét területeken működnek. Partizánoknak képzeltem őket. Még az sem derült ki számomra, hogy Bandéra egy ember, azt hittem, a Bandéra ukránul banda. Talán mozgalom. Végül is énekeltük, hogy „bandiera rossa”, az „Előre, proletár” olasz változatában, „a vörös zászlóóót / emeld magasra”. Nem akadtam fenn azon, hogy így a vörös zászló igaz hívei lennének a szovjetrendszer ellenségei. Már kirajzolódott, hogy a szovjet időkben a valódi kommunisták kivétel nélkül börtönben és a Gulagon kötnek ki.

Másik átszállásom alkalmával felmásztam a lvovi úgynevezett fellegvárhoz is, amely kicsi, poros dombnak bizonyult.

Egy alkalommal Kijeven keresztül is utaztam. Kupészomszédom, egy középkorú férfi bányásznak mondta magát, és egy rongyos folyóiratot olvasott. A vas-tag folyóirat külön fogalom az orosz kultúrában, havonta több regényre rúgó anyagot közöltek, volt és van is belőle vagy tíz jelentősebb. A peresztrojka idején több milliós példányszámban jelentek meg a hetvenévnnyi cenzúra alatt kiadatlanul fiókokban maradt vagy elkobzottan a KGB-archívumokban lapulók művek. Komoly kihívás volt már lépést tartani ezzel, havonta végigböngészni és már kiválogatva elolvasni.

A bányász a *Moszkva* folyóirat sárga, apróbetűs lapjait olvasta elmerülten. Mikor rákérdeztem, mit olvas, kiderült, hogy *A Mester és Margaritát*. A regényt először 1966 novemberében és 1967 januárjában két folyóiratszámában hozták le, könyvalakban később jelent meg kint, mint Magyarországon. Az 1966. decemberi szám azért maradt ki, mert észbe kaptak a nagy sikertől, és egy kicsit megnyirbálták a második részt. Szóval a bányász a vonaton Bulgakovot olvasott. Ahhoz már hozzászoktam, hogy a szovjet értelmiség, elsősorban a műszaki értelmiség rettentő művelt. Egész könyveket tudtak betéve. A fejüket nem lehetett cenzúrázni. Kiemelten olvasott réteget alkottak az elithez tartozó fizikusok (gondoljunk Andrej Szaharovra) és a geológusok. Utóbbit az magyarázza, hogy akik akarva vagy akaratlanul kilógtak a társadalomból, szabad életformát kerestek, ezt a hegyek között találták meg, a saját etikai kódex szerint élő geológusok között. Joszif Brodskij és számos más író is geodétaként dolgozott évekig. De a közemberek is nagy adagokban fogyasztottak minőségi szépirodalmat, leginkább a túrt kategóriából, de betiltott szamizdatot is, és egész kultuszt varázsoltak némely író vagy költő köré, és csak idézték és idézték, vég nélkül.

Szóval a bányász Kijev felé vonatozva éjjel Bulgakovot olvasott, én pedig Kijevben csupán két dolgot néztem meg a reggeli érkezés és az esti továbbutazás között. A túl nagy és szovjetes városban nem találtam magamnak semmi szerethetőt. A Lavrát persze abszolváltam, de a szláv kereszténység bölcsőjénél sokkal nagyobb benyomást tett rám az onnan nyíló végtelen kilátás a széles Dnyeper fölött. Megkerestem az Andrejevszkij-lejtőt is, ahol Bulgakov született és töltötte gyerekkorát. A nem túl nagy faházat csak a bennfentesek ismerték, még emléktábla sem jelezte, nemhogy múzeum, mint ma, és előtte sem ült még ott az író szobra. Ahogy ma sem biztos, meddig ülhet. A 2022-es háború elején homokzsákokkal vették körül a kijeviek, hogy megvédjék a bombázástól, majd ráébredtek, hogy az író nem volt korrekt az ukránokkal (a zsidókkal sem, egyébként), és a szobrot becsomagolták. Alkotója nem más, mint második férjem féltestvérének a férje, bár ezt nem tudtam mostanáig. Az a második életem, és másik történet lesz, ha lesz.

A Bulgakov család nyaralója a város külső villanegyedében nem maradt fenn, de 2011-ben ott is emlékművet állítottak. Ezt 2022 augusztusában bontották le, már a háborús deruszifikálás lázában. A villanegyed neve immár nem Bulgakovot idézi fel, de világszerte sokáig nem fogják elfelejteni – Bucsa.